

ספרים לגדולים על ספרים לקטנים

“לכל שיר יש שם”

מאת אוריאל אופק

כל שיר יש לו שם, ויש לו גם נושא ותוכן, מיבנה ואווירה, וכמובן — גם מחבר (אף אם אותו מחבר נהפך במרוצת השנים לאלמוני, או ל'עממי'). ומשנהפכה הספרות בדורנו גם למדע, או ל'תורת-סברות', נעשה השיר לילדים גם נושא למחקרים, עיונים וניתוחים תכניים, ערכיים, אסתטיים, לשוניים ותחביריים.

ספרן המשותף של מירי ברוך ומאיה פרוכטמן, חוקרות ומרצות בתחומי הספרות, הלשון והחינוך באוניברסיטה העברית בירושלים, כולל י"א פרקי עיון בשירת הילדים, כאשר הקו השליט בו הוא ההיבט המבני-יצורני של השיר. וייאמר מיד, כי המחברות הגישו לנו ספר עיוני מאלף ורב-ענין, הכתוב ביסודיות, בבקיאות ומתוך גישה מקורית, גם אם ניתן פה ושם לחלוק על הנחה מסויימת. דרך-ניתוח או מסקנה שהכותבות הגיעו אליה.

הספר הורכב, בחלקו הגדול, ממאמרים ומחקרים, שפורסמו בעבר בכתבי-עת אחדים (בעיקר "ספרות ילדים ונוער" ו"מעגלי קריאה"); אותם מאמרים הורחבו, או אף נכתבו מחדש, וכך ניתן לקרוא ספר בעל רצף אורגני, שבו פרק מצטרף לפרק, והפרקים כולם יוצרים שלימות הומוגנית. הספר פותח בדיון על האופנים השונים שנוקטים היוצרים במתן שמות לשיריהם (שמות מרמוזים, שמות סמנטיים, ממצים, חלקיים וכו'), והתפקיד שממלאים השמות אצל הקורא הצעיר (מידע, ציפיה, סקרנות). מכאן עוברות המחברות לדיונים על 'הדובר והגומען בשירת הילדים', על הקשר בין החריזה בשיר לבין תוכנו ומשמעותו; על דרכי הביטוי והדיבר בשירה לגיל הרך; על האלוזיה בשירי ילדים, כלומר — שיבוץ ביטויים או רמזות מיצירה ספרותית ידועה ביצירה אחרת (והוא אחד הפרקים העשויים להיקא בעניין ובהנאה גם על-ידי קוראים 'סחם', ולא דווקא סטודנטים ואנשי ספרות). בהמשך עוסקים הפרקים בתפקידו של שם-התואר בשירת הילדים, בתחביר וכפועל, בתיאורי הנוף, בהומור ואחרון אחרון — עיון יסודי במקומן של הפתטיות והרגשנות בשירת הילדים.

1. "לכל שיר יש שם", עיוני ספרות ולשון בשירת ילדים, מאת מירי ברוך ומאיה פרוכטמן (אגמון), תל-אביב, הוצאת "ספירוס" 1982, עמ' 136.

כל הפרקים נכתבו מתוך בקיאות מפליאה, הסתמכות על מחקרים ולעזיים בתחומים האמורים (בעיקר מחקרים אנגליים וגרמניים), ובסגנון בהיר ומדויק (אם כי, לטעמי האישי, הפריזו הכותבות בהזדקקות למונחים ולעזיים, בעיקר כאשר מצויים מונחים שווי-ערך להם בעברית. מדוע לכתוב, למשל, 'דיבר פיגורטיבי', כשאפשר לכתוב בעברית נאה ומדויקת 'דיבר ציורי'?).

המחברות מסיימות כל פרק עיוני במסקנה, או בהצעת מסקנה. מאלף ואף מהנה הוא הדיון בתפקידי שמות-התואר בשירי ילדים ובמטען הריגושי המצוי בהם: צירופם של שמות-תואר 'רכים', למשל, משקפים את יחסו החיובי של הילד לחברתו; בעוד ששימוש מתוחכם בשמות-התואר, הנעשה בשירה המודרנית לילדים, מעידה על גישה פחות מתודית ופתוחה יותר. בפרק האחרון ניסו הכותבות להגיע למסקנה כי בתקופתנו, בה מקובל לראות את הרגשני כרכרוכי, נמנעים המשוררים ככל האפשר מכתובה על נושאים סנטימנטאליים; אך דומני שמסקנה זו טעונה עיון נוסף. בכמה וכמה משירי המשוררות שלנו, בנות המשמרת הצעירה, נוכל למצוא שירים לא מעטים, שאפשר לכנותם 'סנטימנטאליים', ודי להזכיר לדוגמה את ספרה של תרצה אתר "מלחמה זה דבר בוכה" (הוצאת "הקיבוץ המאוחד", 1975).

"לכל שיר יש שם" הוא ספר ראשון מסוגו בעברית; ועל כן אי-אפשר כמעט שלא יהיו בו נקודות-תורפה, או דברים הטעונים תיקון. אציין את ההשגות והטעויות הבולטות ביותר, בתקווה שאלה יבואו על תיקונן במהרה הבאה של הספר. ואפתח בהערות-השגות ענייניות אחדות: הכותבות מציינות (עמ' 25) כי בשירת שנות השבעים והשמונים חדרו לשירי הילדים ביטויי השפה המדוברת ואפילו ביטויי עגה, עד ש"יש בשירים לגיטימציה לשיבושי לשון". אותה לגיטימציה ניתנה, כידוע, ע"י אברהם שלונסקי כבר בשנות השלושים הראשונות, עם הופעת פרקי "מיקי מהו" הראשונים על דפי המוסף לילדים של "דבר". הכותבות מזכירות אמנם את שלונסקי בעמוד זה, אך הדיוק ההיסטורי לוקה כאן בחסר*.

הכותבות קובעות בפסקנות כי "הדובר בשיר תמיד פונה אל נמען כלשהו" (עמ' 28). קביעה זו ראויה לדעתי לסימן-שאלה גדול. כחובב שירה, וכמי ש'חטא' בעצמו בכתיבת שירים, חסר לי בדיון מעניין זה האיזכור כי המשורר הלירי כותב קודם כל לעצמו, וגם בשירי-ילדים עשוי הילד הדובר 'לשוחח' עם עצמו, תוך התעלמות מן העולם הסובב אותו. וגם אם הזכיר הכותבות 'נמען פנימי שבתוך השיר', לא כלי-כך הסכמתי עם קביעתן כי הנמען האמיתי בשירה המצוין של נורית

* למען הדיוק ההיסטורי:

אכן שלונסקי נתן לגיטימציה לביטויי עגה בשנות השלושים, ולטעמי הפריזו בשימוש העגה והערתו על כך בספרי "שלושה דורות בספרות הילדים העברית" עמ' 238. לשמחתי שלונסקי עצמו חזר בו מגישתו זאת וכך אמר בשיחה בראדיו בתשל"ה:

"אני הייתי המתירן הראשון, אבי הפנים השוחקות לגבי הסלנג, השגיאות החברה-מניית בדיבור... עכשיו אני אחד מאלה המוכנים ללחום נגדו, ולא נגדו — אלא נגד חוצפתו הכמותית. משהשפענו על הלשון רוב טובה — הנחנו לדובר לעשות את שלו, והוא יצא לתרבות רעה, נתפקר... התחיל לרכוב על הלשון העברית וצריך להגיד לו: רד מעליה!"

ה ע ו ר ך

זרתי "בילי" (וכן בשירים רבים אחרים מטוגו) הוא "האם עם הקורא / השומע". לי נראה כי הנמען האמיתי הוא הילד הדובר, המכוחח עם עצמו. המחברות מחלקות את ההומור בספרות ילדים "לשתי קטגוריות ברורות: צחוק של סיטואציה (מציבים) וצחוק רבלי (המבוסס על משחקי מלים)" (עמ' 103). דומני שחלוקה זו כוללנית מדי והיא אינה מקיפה סוגי הומור נוספים, המציינים בספרות ילדים ובספרות בכלל, כגון הומור אבסורדי, הומור של אי-הכנות ועוד. ואם נזים אנו כאן בפרק על ההומור, חמייהני מדוע בחרו הכתבות להפנות את הקורא דווקא אל הערך הומור באנציקלופדיה בריטניקה (הערה 1, עמ' 102), תוך התעלמות מוהלת מן הערך המצוי והמקיף 'הומור' באנציקלופדיה העברית 'מסדה' (כרך י"ג, עמ' 776-783). התעלמות זו תהיה תמוהה שבעתים לאחר שנשואה ערך זה עם האמור בראשית הפרק של הכתבות ונמצא בשניהם עניינים מקבילים לא מעטים. אלא שכאן אנו גולשים לענייני עריכה. אסיים איפוא את דברי בהערות אחרות, הקשורות לעריכה, מינח והגהה.

הספר נפתח בדיון יסודי וחשוב על 'כותרות' בשירי ילדים. יורשה לי לחלוק על השימוש במונח 'כותרת' בהקשר לשם של שיר. מילון אבן-שושן מגדיר בצדק את המושג כותרת (במש- מעוטה הספרותית) כ"שם או כתובת בראש מאמר בעתון או בספר"; כלומר: Headline. היום יש המתרגמים את המונח title במלה המחודשת כוהר (מופיעה אצל אבן-שושן ב'מילואים'). אני הייתי מעדיף כאן את המלה הפשוטה והיפה שם, המופיעה בכל הדרה בכותרת ספרן של מירי ומאיה.

המחברות מוסיפות כמה וכמה פעמים בהערות-השוליים את המלים 'בלי ציון תאריך' ליד שמותיהם של ספרים שלא ציינה בהן שנת הדפסה (אגב: בביבליוגרפיה נהוג לציין את חוסר שנת ההדפסה בראשי-תיבות: חש"ד). אני חולק על גישה זו, שכן חסרונה של שנת ההדפסה אינו בבחינת תעלומה ללא פתרון. ומאחר שחשוב לא פעם לקורא לדעת מתי הופיע הספר האמור, היה על המחברות לגשת אל בית-הספרים הלאומי, במוסד שהן מלמדות בו, ולהציץ בכרססת הקטלוגית, שם היו מגלות בלא קושי את תאריכי ההדפסה החסרים נתונים בסוגריים מרובעים. את התאריך הזה, יחד עם הסוגריים המרובעים, היה עליהן לרשום ליד שם הספר. פעם אחת לפחות נקטו המחברות מתי גישות שונות ברישום זה: בעמ' 16 גרשם בסוגריים ליד ספרה של לאה גולדברג "בין סופר לילדים לקוראיו"; "בלי ציון תאריך"; ואילו בביבליוגרפיה (עמ' 134) רשום ליד ספר זה תאריך מפורש: 1978. למעין הדיוק הביבליוגרפי היה עליהן לתת תאריך [חסר] זה בסוגריים מרובעים.

בשני מקומות לפחות לא הביאו המחברות את שמותיהם של סופרים ליד ציון יצירותיהם: השיר "מי לא יכיר אותנו", ששני בתים מתוכו מופיעים בעמ' 96, הוא מאת לוי קיפניס; והיצירה "הלו הלו אבא". הנזכרת בעמ' 104, היא מאת חנה הורן (ולא ציקובסקי, כפי שהקורא עשוי לחשוב בטעות בגלל איזכור שמו של סופר זה באותו משפט).

1. ובאותו ענין: "אבא מצחיקו" ויכן ולא כך" הם שני שמות שונים לאותה יצירה; עצמה של ציקובסקי: השם הראשון הוא של המחברות פרים ילן-סקלית, והשם השני הוא של לאה גולדברג (שמות המתרגמות לא נזכרו שם).

"המפוזר מכפר אז"ר" איננו 'של לאה גולדברג' (עמ' 104); זוהי יצירה מפורסמת של הסופר היהודי-הרוסי שמואל מרשק בתרגומה-עיבודה של לאה גולדברג (טעות זו נעשתה באשמתה של הוצאת "עם עובד", שלא ציינה את שמו של מרשק במהדורה א' של הספר²).

בכמה מקומות (עמ' 22, 51) נאמר בהערות שוליים "ההדגשות שלנו", בעוד שבגוף הציטטות אין שום הדגשה. זוהי שגיאת הגהה שראוי היה להימנע ממנה, ויש לתקנה במהדורה הבאה.

טעויות-דפוס לא מעטות נפלו בשמות ובמונחים הלועזיים המופיעים בספר, בעיקר בהערות השוליים. טעות מסוג אחר מופיעה בביבליוגרפיה, ליד ספרה של ליליאן ה' סמית' The Unreliant Years ("השנים הבלתי-סרבניות"): ספר-יסוד זה יצא בשיקגו בהוצאת איגוד-הספריות האמריקני (A.L.A.) ולא בניו-יורק, בהוצאת "ויקינג", כפי שנרשם כאן בטעות.

ואחרון אחרון — הערה של סקרנות. ספר חשוב ומאלף זה, שנדפס בצורה נאה ומשובבת עין, נכתב על-ידי שתי הוקרות-מורות. למיטב ידיעתי לא נכתבו כל הפרקים על-ידי השתיים, אלא פרקים מסוימים נכתבו על-ידי האחת ואחרים על-ידי חברתה. שמא מן הראוי היה, לסיפוקם של הסקרנים ולמען 'הנצח', לציין בראשי-תיבות, בתוכן העניינים ליד כל פרק, אם המחברת שלו היא מ"ב או מ"פ.

2. אגב, מנוסח הראשון של תרגומה (נדפס ב"דבר לילדים" ב-1938) קראה לאה גולדברג ליצירה "המפוזר מהור-ההר".

3. על כן יש לכתוב את ראשי התיבות של המחברת L.H. ולא H.L., כפי שנדפס בטעות בביבליוגרפיה.